

Næstved Gråbrødrekloster og Sortebrødrekloster

Af Palle Birk Hansen

1. Indledning

I året 1134 bragte slaget ved Fotevig på Skånes sydvestkyst en ende på en lang og brutal borgerkrig mellem på den ene side kong Niels og hans søn Magnus, som i 1133 havde myrdet sin fætter Knud Lavard, på den anden side Erik (Emune), halvbrøder til Knud Lavard. Den sejrende kong Erik Emune takkede sin gud ved at indstifte et benediktinerkloster i Ringsted ved Knud Lavards grav. Dette skete i sommeren 1135. Samme efterår fulgte stormanden Peder Bodilsen, hans moder Bodil og hans brødre Jørgen og Hemming kongens eksempel og stiftede tilsvarende et nyt benediktinerkloster, denne gang ved Næstved, hvor først og fremmest Bodil havde meget store besiddelser. Dermed fik benediktinerordenen som den første af de middelalderlige klosterordener fodfæste i Næstved 29. november 1135.

Benediktinernes kloster ved navn Næstved Sct. Peders Kloster, senere Skovkloster, kom til at spille en særdeles væsentlig rolle i Næstveds middelalderlige historie. Som leder af et hovedrigt herrekloster fungerede Skovklosters abbed som en fyrste i Næstvedegnens dagligliv, og Skovklosters munke, De sorte Præster, indgik i byens magtfulde overklasse.¹

Der kunne være langt fra de oprindelige klosterløfter om fromhed, kyskhed, lydighed, arbejdsmohed og især fattigdom til Skovklosters virkelighed som godsejermiljø i særklasse. Der var derfor i Næs-

tved som i andre byer god grobund for de nye ordener for tiggermunke eller prædikebrødre, som så dagens lys i årene omkring 1220, og som i de næste tiår spredte sig med steppebrandens hast over Europa. Næstved er en af de få store danske byer ved siden af stiftsbyerne, som i middelalderen havde potentiale til at rumme såvel et franciskanerkloster som et dominikanerkloster.

Til overflod blev der i begyndelsen af 1400-årene etableret et dominikaner-nonnekloster på Gavnø i Karrebæk Fjord umiddelbart op ad sejlruten ind til Næstved.² Ida Pedersdatter Falk fra Gladsaxe i Skåne ydede startkapital og dronning Margrete opkøbte jord på Gavnø med henblik på, at klostret, som var indviet til Sct. Agnes, kunne stiftes i 1403. Endnu op mod 1560 boede der nonner på Gavnø. Af selve klosteranlægget er kirken bevaret, medens andet murværk kan indgå i herregårdens mure.³

I det følgende skal vi se nærmere på de to tiggermunkeklostre inde i selve købstaden Næstved.

2. Næstved Gråbrødrekloster

Frans af Assisis ordensbrødre, kaldet franciskanere, mindrebrødre eller slet og ret gråbrødre, var til stede i Næstved allerede i 1240. Da fik de som gave et hus af Ingegerd af Regenstein, tipoldebarn af Skjalm Hvide og broderdatter til ærkebiskop Andreas Sune-

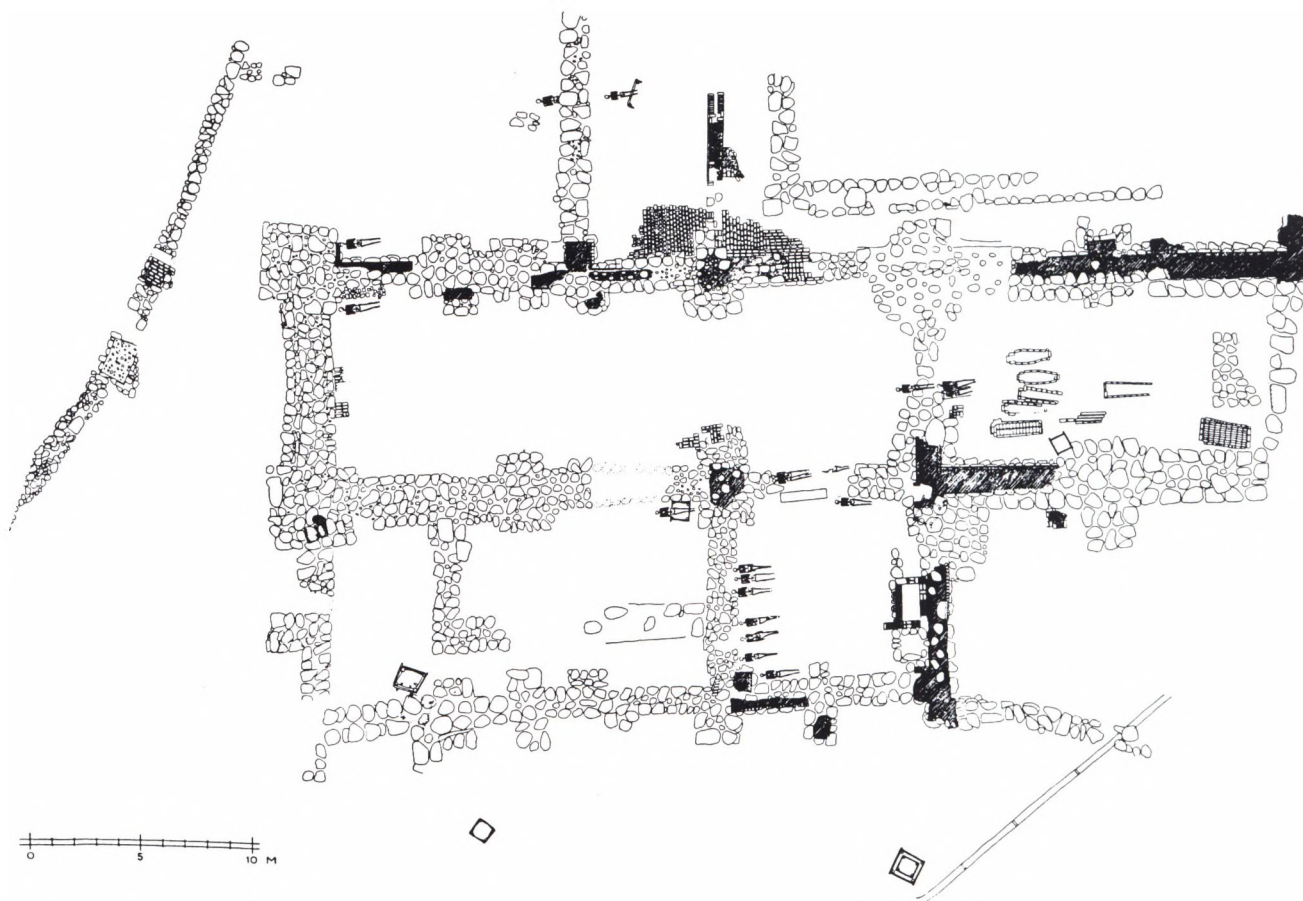

Fig. 1. Grundplan af Næstved Gråbrødre-kloster. Efter Skov, 1959.

I 1261 og 1269 fik de testamentariske gaver, og i 1270 forligede de sig med Skovkloster efter 30 års tilpasningsvanskeligheder.

Vi ved reelt ikke, om de først slog sig ned inde i byen på dette tidspunkt, eller om forliget i 1270 gjaldt et klosteranlæg, som var påbegyndt kort efter 1240. Men det faktum, at der blev afholdt provinsialkapitel i Næstved-klostret i 1277 giver god anledning

til at tro, at byggeriet må være sat i gang længe før 1270. Et kloster under opførelse har næppe kunnet rumme repræsentanter for alle nordens gråbrødre-klostre, hverken i klosterkirken eller i klosterfløjene.

Gråbrødre-klostret blev opført på tidligere bebyggede byggrunde, bl.a. Niels Lærkes grund. Ved Nationalmuseets undersøgelse i 1957 fandt man rester af bebyggelsen under klostret, bl.a. i form af 8 brønde,

som var kastet til forud for udlægningen af fundamenterne til kirken og de tilstødende bygninger.⁴

De første tohundrede år betalte gråbrødrene ikke afgift af grunden til Skovkloster. I en retssag i 1426-27 blev brødrene pålagt at betale tofttegæld til Skovkloster. Faste årlige afgifter fra gråbrødre-klostrets Hr. Guardian (prior), noteret i Skovklosters regnskaber fra 1467 til 1481, på 1 pund peber årligt,⁵ kan tolkes som den symbolske leje af klostergrunden, betalt ikke af personen, men af embedet.

Gråbrødre-klostret i Næstved blev plyndret af byens indbyggere i 1531, og i 1532 blev klostret lukket. Kirkegården og kirketomten blev senere i 1500-årene til byens nye torv, i dag Akseltorv.

Allerede i 1889 fik man kontakt med murværket i Gråbrødre-klostret, da man kloakerede gennem Skomagerrækken.

Dele af Gråbrødre-klostret blev i øvrigt påtruffet eller undersøgt i 1946, 1957 og 1972. I 1946 stødte man ved Skomagerrækkens østside på mure fra en svær bygning, som igen blev undersøgt i 1972. Sammenholdt med iagttagelserne fra 1889 er der en vis sandsynlighed for, at det drejer sig om en udstikkerfløj til klostrets østfløj snarere end en selvstændig bygning. Under alle omstændigheder ligger bygningen så tæt på klostret, at den må indgå i det samlede anlæg.

Gråbrødrenes klosterkirke kom i 1957 til at ligge i vejen for en ny parkeringskælder under Akseltorv. Det førte til en omfattende, men summarisk nødudgravning af en del af kirkegården, af kirken og lidt af den tilstødende vestfløj med korsgang. Alt blev fjernet. Tilbage er mindet og en grundplan (fig.1), som viser os, hvor storslået anlægget var.⁶

Af bygningerne var ikke blot de svære fundamenter, men også omfattende partier af det teglbyggede

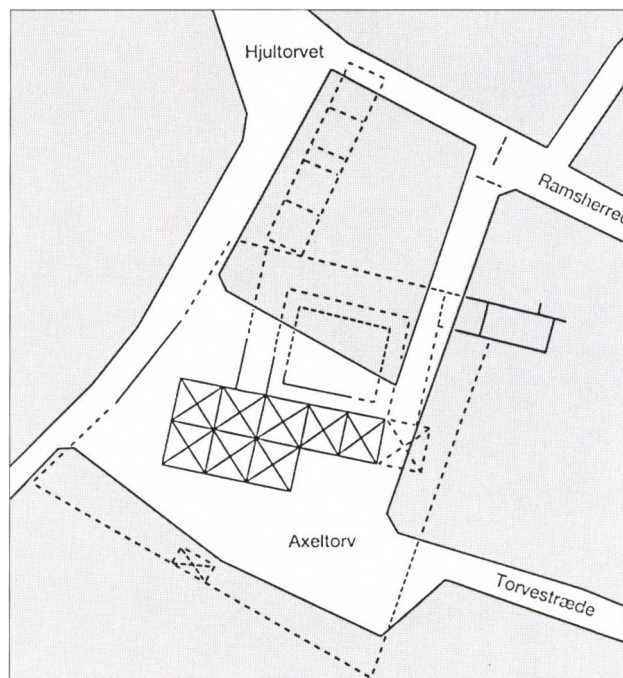

Fig. 2. Rekonstrueret grundplan af Næstved Gråbrødre-kloster. Tegning: Jens Olsen, 1994.

murværk bevaret. Kirken dannede sydfløj i anlægget. Kirken havde jævnbredt kor og skib, og ved sydsiden var der via mindre kapeller udviklet et sideskib, bestående af 3 kapeller af størrelse som hovedskibets fag. Koret omfattede i det mindste 2 fag, men iagttagelser fra 1889, hvor man havde vanskeligheder med at passere store stensamlinger her øst for koret, antyder, at der kan have været en udvidelse i form af et tredje fag mod øst (fig. 2).

I koret og flere af kapellerne var der bevaret fundamenter til altre, og i kirken var der mange begravelser, blandt disse 5 riddergrave med 1½ og 2-

Fig. 3. Udgravningen af Næstved Gråbrødrekløster i 1957. Ukendt fotograf.

håndssværd. En række signeter fra gravene fortæller om det høje sociale lag, som købte sig til begravelsesplads i Næstved Gråbrødrekløster.⁷

Kirken var indvendigt forsynet med ribbehvælv, udmalet med kalkmalerier i rødt på hvid grund. I

Næstved Museum opbevares flere sten med rester af disse kalkmalerier.

Kirken var omgivet af kirkegården, som var afgrænset mod vest af en muret kirkegårdsmur med færist. Der må have været hundredevis af grave i kir-

kegården, men meget lidt vides om disse. Knogler i stor mængde blev, efter hvad der fortælles, genbegravet på Østre Kirkegård. Øvrigt materiale fra udgravningen i 1957 blev deponeret mellem Kanalen og Susåens gamle løb, dvs. i Ydernæsområdet i den vestlige udkant af Næstved.

Gråbrødrene har tradition for at indsamle knoglerne fra forstyrrede grave i deres kirkegårde og opbevare dem i særlige benhuse eller ossuarier, og Næstved Gråbrødrekloster er ingen undtagelse. Af en optegnelse fra 1740'erne fremgår, at man i anden halvdel af 1600-årene fandt et muret, hvælvet rum fuldt af knogler ved sydsiden af kirkegården. Syv vognlæs knogler blev genbegravet i Helligåndshusets (fejlagtigt kaldet Sct. Jørgens) kirkegård.⁸

I 1957 fik man også kontakt med den sydlige del af vestfløjen, som kan formodes at have huset novicer og lægbrødre. En kilde fra 1531 ser ud til at vise, at vestfløjen gik under benævnelsen Sønhuset.

Udgravningen viste endvidere, at der havde været muret korsgang omkring fratergården, dokumenteret langs kirken og vestfløjen.

Efter normalskemaet bør køkkenregionerne og refektoriet have ligget i nordfløjen, længst væk fra kirken.

Østfløjen er muligvis påtruffet i 1889 ved kloakering i Skomagerrækken, men intet vides om denne fløj, som bør have rummet dels kapitelsalen og andre vigtige rum, dels dormitoriet i 2. stokværk. Bygningen, som blev påtruffet ved Skomagerrækkens østside i 1946 og 1972, kan have sluttet sig til østfløjen ved klosteranlæggets nordøsthjørne. Tilsvarende udstikkerfløje kendes fra sortebrødreklostrene i Næstved og Ribe.

Gråbrødrenes ejendom har strakt sig ned til bredden af søen kaldet Gråbrødre Kær eller Munkesøen.

Sandsynligvis har vandet fra denne sø løbet gennem Gråbrødreklostrets sanitære installationer på vej mod Susåen. I 1743 omtaler rådmand Klingberg stensatte render, som tidligere havde ledet vand gennem byen fra Munkesøen til Susåen, men som på hans tid var forsømte, hvilket gav anledning til vandledningsproblemer i byen.⁹ Det er sandsynligt, at der er sammenfald mellem disse stensatte render og gråbrødrenes vandsystem.

I slutningen af middelalderen ejede Gråbrødrene bl.a. ejendommen umiddelbart nord for klosteret. Her lå en teglstensbygget boderække med to og to boder omkring en port, der førte ind til gården. Byen købte ejendommen med de fire boder i 1531, og på denne grund byggede byen rådhus i 1856.

Gråbrødreklosteret forsvandt efter reformationen så grundigt fra jordens overflade, at man i 1859 antog, klosteret havde ligget i Bredstrædekvarteret.¹⁰ Rasmus Nielsen lokaliserede i 1925 klosteret på sin rette plads,¹¹ og i 1957 fik man så syn for sagen ved udgravningen af klosterkirken (fig. 3).

3. Næstved Sortebrødrekloster

Den anden af de store tiggermunkeordener, spanieren Dominicus de Guzmans dominikanermunke eller sortebrødre ankom ikke så længe efter gråbrødrene til Næstved. En kilde vil have dem til byen i 1242. På den anden side nævnes de ikke i en liste over sortebrødreklostre i Danmark fra 1254. Imidlertid er de uomtvisteligt til stede i Næstved i 1277.¹²

I 1266 besøgte den pavelige kardinallegat Guido Næstved, og ved den lejlighed stadfæstede han, at der kunne bygges en Vor Frue Kirke i Næstved ved prioratet, hvor brødrene kunne holde gudstjeneste.

I betragtning af, at Skovkloster ledes af en abbed, Gråbrødreklosteret af en guardian, medens Sorte-

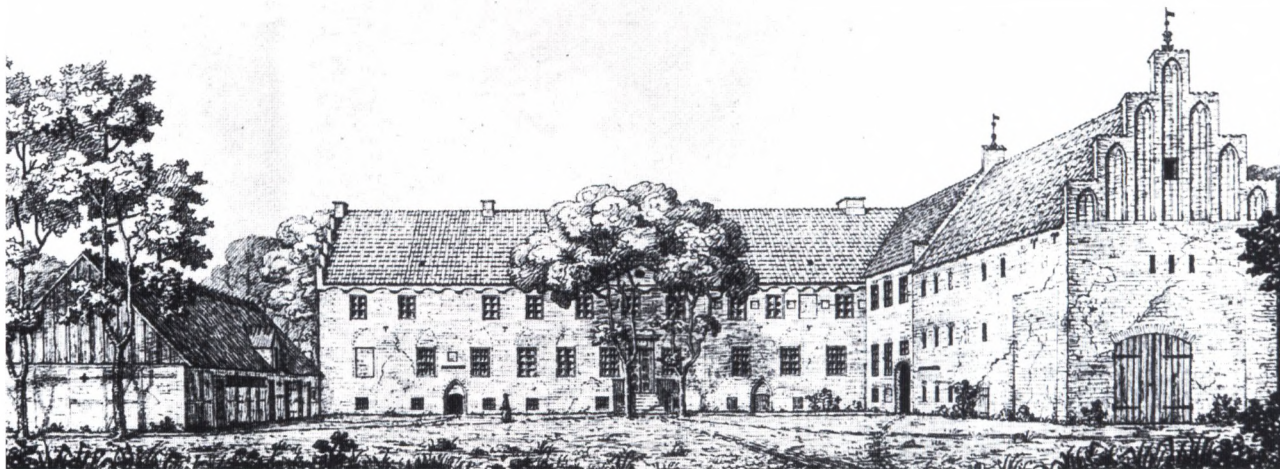

Fig. 4. Kretz's prospekt af Sortebrødregård i 1830'erne.

brødreklostret ledes af en prior, så vil den enkleste forklaring på Guidos stadfæstelse være, at det er sortebrødrene, som får tilladelse til at bygge egen kirke, den første Vor Frue Kirke i Næstved.

Guidos stadfæstelse kan således tages til indtægt for, at byggeriet af sortebrødrenes klosterkirke er indledt i forlængelse af Guidos besøg i 1266.

Der er grund til at tro, at klostret fra begyndelsen har haft samme placering i det nuværende Sortebrødreanlæg. En ældre idé om, at klostret skulle være flyttet fra en nordligere lokalitet til den nuværende i begyndelsen af 1500-årene, er uholdbar. Den bygger primært på en identifikation af »Kongens Hærstræde øst om Sortebrødreklostret« med Riddergade.¹³ Der savnes ganske en forklaring på, at kongen skulle stå som ejer af Riddergade inde i byen. Snarere er der tale om en almindelig skelnen mellem byens gader (»Byens stræder«) og landeve-

jene udenfor bygrænsen (»Kongens Hærstræder«). Den anførte kilde taler derfor formodentlig om landevejen, som løber langs østsiden af Sortebrødreklostrets grund og dermed østsiden af bygrænsen, nemlig nuværende Indre Vordingborgvej.

Efter matrikelkortet fra 1865 kunne man tro, at Sortebrødrenes byggegrund i middelalderen lå udenfor købstadsgrænsen. Alt tyder imidlertid på, at den på klassisk vis lå indenfor købstadens grænser som en marginalgrund. I Skovklosters regnskaber opregnes Hr. Priors afgift således som del af Store Næstveds afgifter.

Den senere bygrænse indenfor klostertomten bunder givetvis i, at resterne af Sortebrødreklostret efter reformationen videreføres som herregården Sortebrødregård, og herregården udparcelleres naturligt nok af købstadens grunde og overgår til landzone.

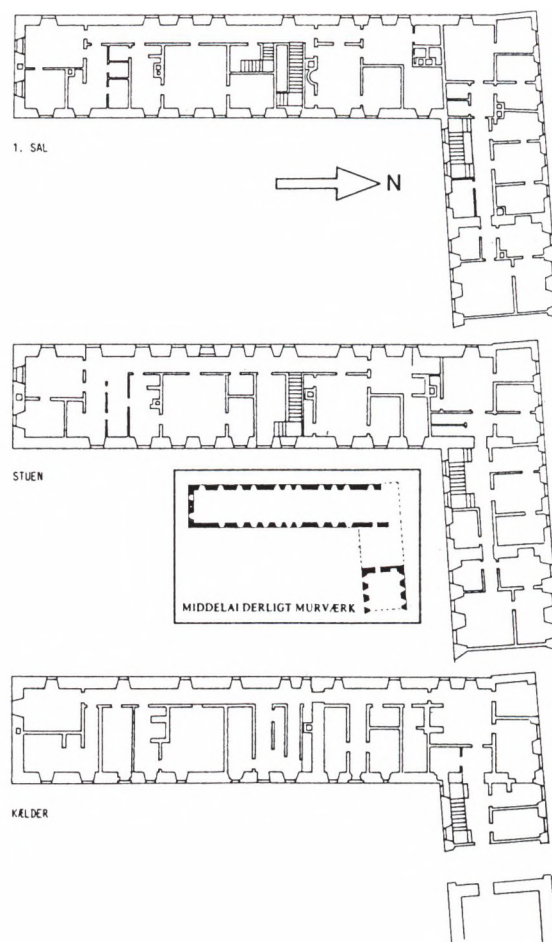
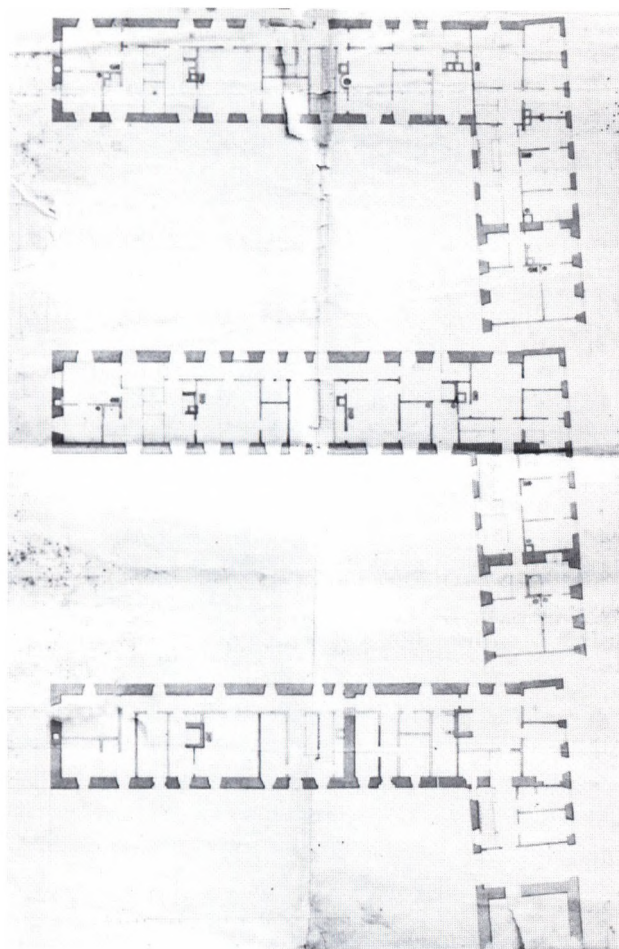

Fig. 5. Kretz's grundplan af Sortebrødreghave i 1830'erne. Til højre i nyere udtegning ved Jens Olsen.

Ganske som gråbrødrenes Hr. Guardian i 1400-årene måtte betale tofttegæld til Skovkloster, således betalte også sortebrødrenes Hr. Priorsen 1 pund peber årligt i årene 1467- 81.¹¹ Også her er det embedet og ikke personen, der betaler afgiften.

Afgiften på 1 pund peber var den klassiske betaling for et vænge, som kunne tage navn efter betalingen. Pebervængen i Rådmandshaven, nævnt i en forpagtningsaftale fra 1541, var 1,8 ha stort. I dag er det sprunget i skov.¹⁵

Sandsynligvis har man betragtet de to klostergrunde på linie med vænger for at forenkle administrationen og give de to tiggermunkeordener ensartede vilkår.

Indtil 1984 regnede man med, at Sortebrødreklostrets hovedanlæg var repræsenteret af to middelalderbygninger, som indgik i herregården Sortebrødregård. Denne herregård, som blev dannet efter reformationen på resterne af Sortebrødreklostrets jordegods og bygninger, blev revet ned i 1840 for samme år at blive erstattet af Den Ostenfeldtske Stiftelse. Lykkeligvis blev Sortebrødregård portrætteret få år før nedrivningen, ikke bare i prospekt, men også i plantegninger af arkitekt Johan Georg Kretz (fig. 4 og 5).

Den almindelige opfattelse gik tidligere ud på, at herregårdens vest- og nordfløj var klostrets vest- og nordfløj, medens den forsvundne sydfløj havde været klosterkirke.¹⁶

En afvigende opfattelse stod Nyrop-Christensen for i en artikel om Sortebrødregårds historie i 1800-årene, idet han mente, herregårdens nordfløj havde rummet klosterkirken.¹⁷

Klosteranlægget

Alvorlige sætningsskader i Den Ostenfeldtske Stiftelses fredede bygning fra 1840 førte i 1984 til fundet af middelalderligt murværk, som pegede på, at der stik imod ældre opfattelse gemte sig bygninger mod nord. Disse fund førte til udarbejdelsen af en hypotese om klosteranlægget, som siden blev verificeret gennem udgravningskampagner, foreløbigt i 1991, 1992 og 1995. Før resultaterne af disse udgravninger præsenteres, er det formålstjenligt at forudsikke en generel bemærkning om iagttagelsesforholdene. Sortebrødreklostrets nordlige del er revet

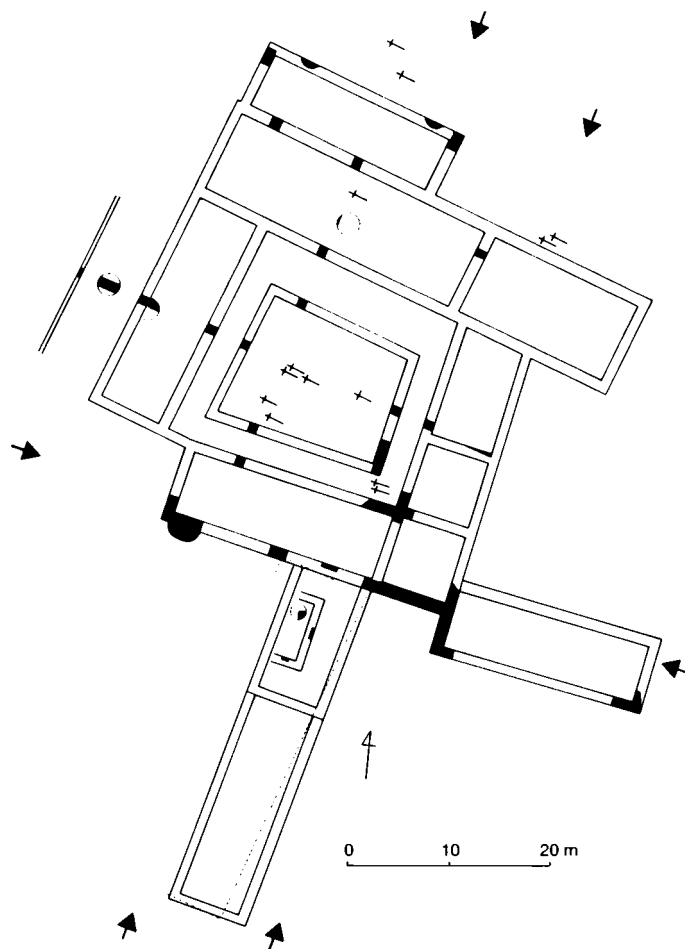

Fig. 6. Grundplan af Næstved Sortebrødrekloster, ajourført efter udgravningen 1995. Iagttagne spor markeret med raster, alt øvrigt murværk rekonstrueret. Tegning ved Jens Olsen.

ned ikke blot til grunden, men ned i grunden, idet selv de fleste af fundamentstenene er hentet op. Grundplanen af kirken og de tilstødene bygningspartier tegnes derfor ud fra tolkningen af plyndrede

Fig. 7. Rekonstrueret tværsnit gennem Sortebrødrekløsteret, set mod øst. Til venstre ses klosterkirken, hvis gulv er rekonstrueret ud fra bunden i en af de grave, som er anlagt i gulvet. Nordre korsgang er bredere end den sydlige. Korsgangens gulve og fratergårdens overfladeniveau er ligeledes rekonstrueret ud fra de fundne graves bundniveauer. Sydfløjen har kælderstokværk med køkkenregioner, bl.a. den i 1992 fundne bageovn. Sydvingens vestmur er rekonstrueret ud fra Kirtz's grundplan og hans opstalt af østfacaden. Tegning ved Jens Olsen.

jord- og grusfyldte fundamentsgrøfter i undergrunden, som her består af en blanding af grus og sten. Dertil kommer, at der indtil videre kun er gravet få og smalle søgegrøfter i tomten. Disse forhold forlener naturligvis de foreløbige resultater med en vis usikkerhed, som man kunne ønske minimeret gennem større fladeundersøgelser. Alligevel tegner den samlede grundplan sig så tydeligt, at der næppe vil blive rokket grundlæggende ved rekonstruktionen af klostrets hovedskema (fig. 6).

Klosterkirken

Klosterkirken danner nordfløj i anlægget. Bredden af hovedskibet er fastlagt i 1991, bredden af sideskibet i 1992. Vestenden af hovedskibet er forsøgsvis antydnet som en forlængelse af vestfløjens ydermur, medens sideskibets ender bygger på fund af fundamentsgrøfter. Et lidt usikkert fund af fundamentsten antyder et strækfundament for en lektoriemur mellem hovedskib og kor, og korets østende er ikke fundet endnu. På grundplanen er koret rekonstrueret

med samme længde som gråbrødrekirkens 2-fags kor (fig. 7).

Indtil videre er der fundet en enkelt begravelse i hovedskibet, ligesom der her er fundet en grube med affald fra bronzestøbning, vel fra fremstillingen af en stykke kirkeinventar såsom en klokke eller en kandelaber. Uden for kirken er der fundet grave, dels lige nord for koret, dels nord for sideskibet og endelig længere ude i Sortebrødrestræde, som altså delvis er anlagt ind over kirkegården.

Efter reformationen er flere gravsten flyttet fra klosterkirken til andre kirker: Sct. Peders Kirke, Ringsted Sct. Bendts Kirke og Gunderslev Kirke (fig. 8).¹⁸

Sortebrødrene havde i 1456 en altertavle i bestilling hos Hans Backmeister i Lübeck.¹⁹ Der er endvidere en teoretisk mulighed for, at det store korbuekrucifiks fra Næstved Krucifiksmesterens Værksted, skåret i begyndelsen af 1500-årene, som nu opbevares i Næstved Museum, kan stamme fra denne klosterkirke.²⁰

Fig. 8. Gravsten fra klosterkirken.

Østfløjen

Østfløjens murværk er undersøgt i 1991, 1992 og 1995. Midt i fløjen er murværket nedrevet grundigt, medens den sydlige del er langt bedre bevaret. Østfløjen har efter de seneste undersøgelser at dømme haft fuld længde på ca. 27 m fra begyndelsen. Fløjen er lagt vinkelret på et kraftigt terrænfald fra nord mod syd. Fundamentene er derfor dels gravet ned i grøfter, dels bygget op på terrænet, hvorefter der er fyldt efter omkring dem. De bevarede sydlige dele af fundamentene er bygget af kraftige natursten i kalkmørtel. Teglstensmuren er opført herpå som en normal kassemur med mørtel- og brokkefyld. I østfløjen er der indtil videre fundet to skillemure, således at fløjen mindst har været tredelt, men sandsynligvis har der været flere skillemure. Efter normalskemaet for klosteranlæg vil vi vente at finde kapitelsalen midt i østfløjen, og muligvis har vi netop fat i dette vigtige rum med antydningen af en fast vægbænk langs østmuren. I det sydligste, forsænkede rum er der fundet et fast gulv af fladelagte munkesten.

Om forholdet mellem kirken og østfløjen ved vi endnu intet. Til gengæld er forholdet mellem østfløjen og sydfløjen godt belyst. Østfløjen er opført først under udvisning af et kostbart teglforbrug, idet murpartier, som fra begyndelsen skulle være dækket af fyldjord, blev opført i tegl. Den kommende sydfløjs tilslutning til østfløjen blev opført samtidig med østfløjen og i forbandt med denne, idet de to murpartier blev bygget i godt 1 m's længde, afsluttet med fortandinger.

Sydfløjen

Kort tid efter østfløjens færdiggørelse er den fra begyndelsen planlagte opførelse af sydfløjen videreført, men i en mere økonomisk udgave end de første

murdele, idet man nu sparer den alligevel jorddækkede teglfront ind mod fylden i den kommende korsgang. Sydfløjens nordlige kasse-mursfront opføres dermed i natursten op til kommende terrænhøjde. Hvor teglmuren tager fat anvender man en art mega-teglsten, flere gange større end de normale munkesten. Sydfløjen er ca. 21 m lang fra østfløjen til vestenden, som vi fandt i 1992. Sydfløjens nederste stokværk har haft karakter af en kælderetage med sydfacade. Derover må der have været yderligere to stokværk, først spisesalen eller refektoriet i niveau med fratergården, øverst måske celler til brødrene.

Ved fløjens sydvestlige hjørne er der bygget en udvendig halvrund bageovn af tegl. Ovnens har naturligvis været betjent inde fra kælderen gennem en åbning i muren. Ovnens viser, at vi har fat i klostrets køkkenfløj. Dermed har vi også placeret brødrenes spisesal, som må have fyldt hele 2. stokværk. Køkken og spisesal er altså anbragt modsat kirken, og på dette punkt følger klostret helt normalskemaet for klosteranlæg.

Brokkefylden i sydfløjen indeholdt mange hele og fragmenterede formsten: almindelige munkesten, affasede munkesten fra sålbænke og sprossesten fra vinduer, karmsten fra døre eller vinduer, de omtalte mega-teglsten, kvadratiske gulvfliser og tagtegl af munke-nonnetype. Fragmenter af glaserede formsten understreger kvaliteten af byggeriet.

Vestfløjen

Indtil videre er vestfløjen kun påvist ved undersøgelsen i 1991 i kraft af en tværgående søgegrøft midt i fløjen. Begge ydermure blev påvist ved den lejlighed. Ved indersiden af den vestlige mur findes rester af en ildstedsanordning, muligvis en ovn.

At korsgangen ser ud til at være opført i ét stræk samtidig med sydfløjen kan tages som indicium for, at vestfløjen og sydfløjen er opført nogenlunde samtidig som de sidste to klosterfløje. Forbindelsen eller manglen på samme mellem vest- og sydfløj er ikke undersøgt. Vor sammentegning antyder, at de to fløje sandsynligvis ikke er sammenbygget, men lever plads til ca. 2,5 m mur, måske med en port til arealerne syd for klostret. Det kan dog ikke afvises helt, at vestfløjen alligevel er sammenbygget med sydfløjen hjørne mod hjørne. Forholdet mellem vest- og sydfløj skal undersøges ved lejlighed.

Uden for vestfløjen ligger en ca. 6 m bred gård, hvor der er fundet endnu et ovnanlæg, sandsynligvis fra en form for metalforarbejdning. Gården afgrænses af en hegnsmur med et kraftigt naturstensfundament. Vestfløje i klostre vil normalt huse lægbrødre o.l., og værkstedsgården langs vestsiden af fløjen harmonerer godt med denne løsning.

Korsgangen

I forbindelse med opførelsen af sydfløjen opførte man også korsgangen som overdækket forbindelsesgang mellem klostrets fire fløje. Ud for sydfløjen kan man se, hvorledes sydfløjens nordmur og korsgangens fundament dækkes af de samme fyldlag, som stemples i den trugformede åbning mellem murene. At dømme efter undersøgelserne i 1991 og 1995 er korsgangen opført på én gang, idet fundamentet har samme karakter hele vejen rundt om fratergården. Fundamentet er lagt i 3 skifter af svære natursten (hvoraf en enkelt er oversået med skåltegn i bronzealderen). Korsgangen har været opført af teglsten, efter det kraftige fundament at dømme formodentlig i to etager.

Korsgangen har været ca. 3 m bred ud for øst-, syd-

og vestfløj. Ud for kirken mod nord har korsgangen været ca. 5 m bred og dermed haft karakter af opholdsrum, måske en sommerlæsesal for brødrene, som det kendes andre steder. Vi må regne med, at korsgangens mure har været forsynet med store, spidsbuede åbninger ud mod den grønne fratergård. Taget har tydeligvis været lagt af flade tagpander eller bæverhaler i tegl. Et antal af disse er fundet i fratergården.

Fratergården

Korsgangen har omsluttet den svagt trapezformede fratergård, som har målt 12 x 15 m. Fratergården ser ud til at have været i det mindste delvis flisebelagt undtagen langs korsgangens mure. En markant vandret afslutning af lagene, kombineret med fundet af løse, kvadratiske teglfliser, antyder dette. Nedrivningen er dog også gået hårdt ud over denne del af anlægget, og mange detaljer er uklare.

Normalt venter man at finde en brønd midt i fratergården. Den er ikke fundet i de hidtidige smalle søgegrøfter, men kan sagtens skjule sig i endnu ikke udgravet jord. Som hovedregel var der til brønden knyttet en vask, et lavatorium ud for refektoriet, hvor brødrene vaskede sig, før de trådte ind i spisesalen. Også dette lavatorium venter at blive fundet.

Korsgangen og fratergården fungerede bl.a. som begravesplads. Ude i fratergården fandt vi i 1991 6 grave, og i 1995 i den overdækkede korsgangs sydøsthjørne endnu 2 grave, den ene anlagt oven i den anden.

Et tidligt ildhus

Tidligt i klostrets historie har man opført et mindre, selvstændigt hus i en slippes afstand fra den sydlige køkkenfløj, men nøjagtig vinkelret på denne fløj.

Huset er påvist partielt ved understøbningsarbejder i kælderen til Ostenfeldts Stiftelse i 1984, og derfor er der knyttet en vis usikkerhed til tolkningen af husets omfang. Den påviste del af huset havde flisegulv, og der var bygget en ovn ved nordvæggen. Det er oplagt at opfatte denne lille bygning som et fritliggende ildhus i sammenhængende funktion med køkkenregionerne i sydfløjen.

Sydlig udstikkerfløj

Ildhuset rives ned og afløses af en ca. 13 m lang tilbygning til sydfløjen. Tilbygningen, som ligger i en skæv vinkel i forhold til sydfløjen og ildhuset, er opført i 3 etager. Tilbygningen er gengivet af Kretz i 1830'erne, både i opstalt af østfacaden og i grundplan (fig. 9). Der var adgang til kælderen fra øst, og 6-7 vinduer gav lys til kælderen. Stueplanet rummede hovedsageligt et stort rum, oplyst af tre vinduer i hver langvæg. Rummet lå i plan med klostrets gamle refektorium, og muligvis har det haft en lignende funktion, eventuelt af mere repræsentativ karakter. Den øverste etage, som havde flere, mindre vinduer, havde ukendt anvendelse.

Denne bygning er opført som en tilbygning til sydfløjen og er derfor yngre end denne. Hvis vi sætter opførelsen af sydfløjen til klostrets tidlige periode i anden halvdel af 1200-årene eller begyndelsen af 1300-årene, må tilbygningen være tilsvarende yngre, og vi kan derfor forsøgsvis datere bygningen til 1300-årene.

Sydlig forlængelse af sydlig udstikkerfløj

Sortebrødrenes pladsbehov blev større med tiden, og den sydlige vinkelbygning blev derfor forlænget med en ca. 22 m lang tilbygning. Også denne tilbygning havde kældermod mod øst, og døren var marke-

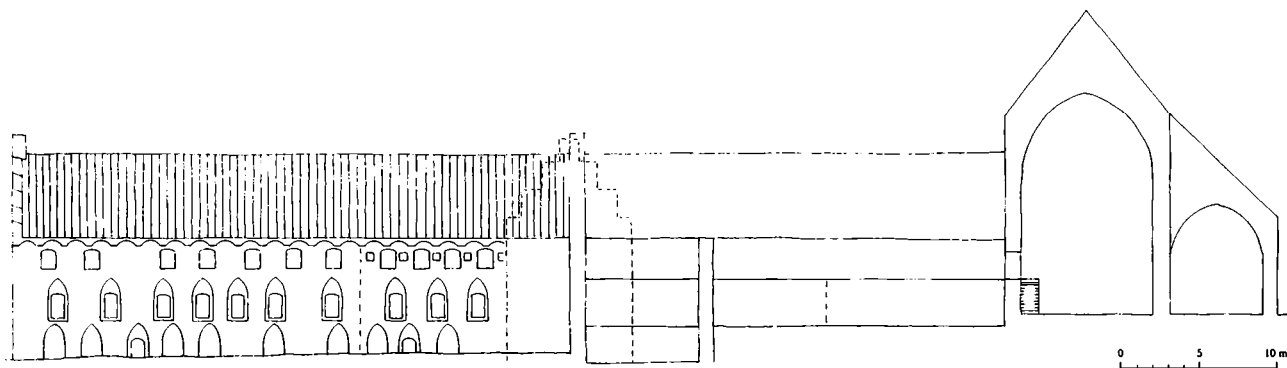

Fig. 9. Rekonstrueret tværsnit gennem Sortebrødreklosteret, set mod vest. Til venstre ses sydvingsens østfacade, tegnet efter Kretz ca. 1835. Lodfugen mellem første og anden byggefase ses tydeligt. Dernæst ses markeringen af østvingen, fulgt af østfløj, delvis i tre etager; delvis i to etager. Øverste stokværk er dormitoriet, hvorfra der kan forventes trappeadgang til klosterkirkens kor. Tegning ved Jens Olsen.

ret med skriftbånd og niche over det spidsbuede spejl.

Fra en præsteindberetning i 1808 kender vi indskriften over døren. Her læste man »Hielp Jesus Anna Maria«. Den billedlige fremstilling af Anna Selvtredje blev meget populær i den senere middelalder. Et lokalt eksempel er Omøstavlen fra 1522, oprindelig altertavlen fra Rislev Kirke, hvis hovedmotiv netop er Anna Selvtredje.²¹ På Sortebrødreklosteret er afbildningen på ægte dominikanervis erstattet af det skrevne ord. Anna i midten med datteren Maria og dattersønnen Jesus på hver sin side, suppleret med den danske påkaldelse af denne kvindelige pendant til Treenigheden rimer udmærket med en datering af bygningen til 1400-årene eller begyndelsen af 1500-årene.

Til de to øvre etager var der formodentlig adgang indvendigt fra de ældre klosterdele. En indbygget røgkanal i sydgavlen, senere dækket af skillevægge i alle tre etager, kan stamme fra en oprindelig kamin i en eller flere etager. Det er ikke i dag muligt detalje-

ret at tolke indretningen af denne tilbygning, men vinduernes placering tyder på, at den har været indrettet med store, veloplyste sale, som har været af betydning for klostrets repræsentative pligter.

Østlig udstikkerfløj

Den bedst daterede del af Næstved Sortebrødrekloster er den østlige udstikkerfløj, som ved hjælp af en indskrift over døren med rimelig sikkerhed kan dateres til 1437.²² I øvrigt var bygningen viet til Kristus, Maria og Johannes, de 3, som udgør kalvariegruppen på korbuebjælken i de middelalderlige kirker.

Bygningen har i 1995 vist sig at være opført som en tilbygning til det sydøstlige hjørne af klostrets østfløj. Østfløjens mur danner således halvdelen af tilbygningens vestgavl, idet den anden halvdel af gavlen er nybygget sammen med resten af tilbygningen.

Måske giver den nu tilfyldte sø, som tidligere lå øst for klosteret, forklaringen på, at den østlige udstikkerfløj er presset mod syd i stedet for fuldt ud at være koblet til østfløjens østmur. Måske skyldes den

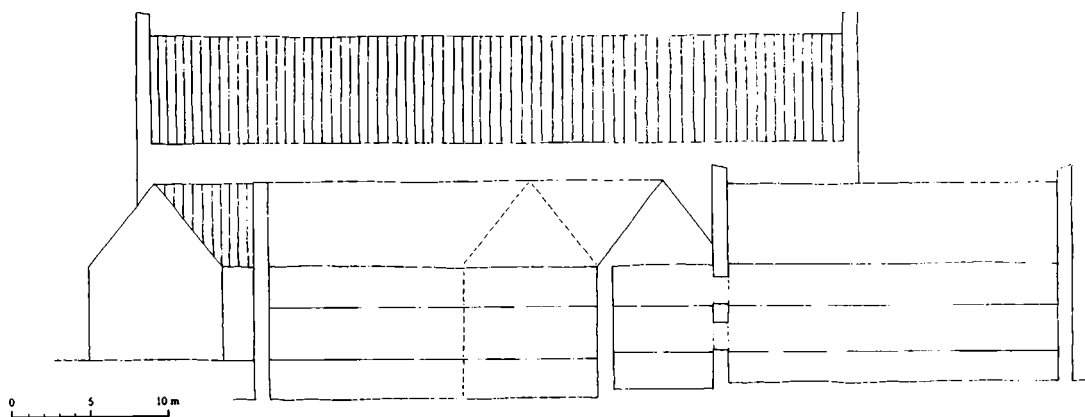

Fig. 10. Rekonstrueret tværsnit gennem Sortebrødrekløsteret, set mod nord. Til venstre ses den toetagers vestfløjs sydgavl, fulgt af den korte hegnsmur og sydfløjen med tre etager. Ved sydfløjens østende er angivet anhæftningen for sydvingen, derefter østfløjens sydende og østvingen i længdesnit. Tegning ved Jens Olsen.

forskudte placering et kombineret ønske om dels at skaffe direkte dørforbindelse mellem gammelt og nyt, dels at friholde mest muligt af østfløjens facademur med vinduer fra tildækning.

Den 21 m lange østlige udstikkerfløj var som den sydlige opført i 3 etager. Bygningen havde kamtakke-gavle. Østgavlen var prydet med blændinger. Den forskudte anhæftning til østfløjen gav teknisk set problemer. Hvis nemlig østfløjens tag har været ført igennem til en fri sydgavl, må dette tags østvendte tagflade i 100 år have ledet vand ned mod tilbygnin-gens vestgavl. Lidt enklere var det, også af hensyn til sammenskæringen med den sydlige udstikkerfløjs tag, hvis sydfløjens tag var ført igennem til en fri øst-gavl, som så delvis smeltede sammen med den nye vestgavl på den østlige tilbygning. Vi finder næppe den endelige løsning på dette detailspørgsmål.

Fra Kretz's grundplan ved vi, at der var dørforbin-delse fra såvel 2. som 3. stokværk ind i østfløjen. Dis-se døre var senere muret til og erstattet af sydligere døre i alle tre stokværk. Fra prospektet og grundpla-

nen (kun den vestligste del af bygningen er indteg-net af Kretz) får vi antydningen af en regelret vindu-esplacering i de to øvre stokværk, hvor vinduerne korresponderer på tværs af huset (fig. 5). Adgangen til kælderen er uklar, men kan være i 5. vinduesfag fra vest eller næsten midt i huset, hvor der i 1830'er-ne var en dør. En sekundær tofløjet køreport i øst-gavlen fuldender billedet af en middelalderlig klo-sterbygning med en lang og broget historie.

Det er i dag vanskeligt at tolke bygningens oprin-delige funktion. Dog er det værd at notere, at øver-ste stokværk er i plan og forbindelse med den oprin-delige sovesal i østfløjen, medens midterste stokværk er i forbindelse med østfløjens sydende, hvor man ofte vil finde klostrets calefactorium eller varmestue. Man kunne derfor forestille sig, at østvingens rum er opført som en udvidelse af de funktioner, som rum-mes i østfløjen.

Af Kretz's prospekt fremgår det, at der på et tids-punkt i husets historie, dog ikke nødvendigvis i klo-ster tiden, blev føjet en tilbygning til sydturen tæt

på østhjørnet. Tilbygningen var koblet til de to nederste stokværk. Dermed har der været dannet en ydre gårdsplads med bygninger langs vest-, nord- og østside.

De to udstikkerfløje med hver 3 stokværk har sammenlagt betydet mere end en fordobling af brødrenes oprindelige boligareal i øst- og sydfløj, ja næsten en fordobling af hele det oprindelige klosteranlæg bortset fra kirken.

Omgivelserne

Nord for klostret lå som tidligere omtalt kirkegård-
en ud til Sortebrødregade. Øst for klosterbygningerne lå et system af søer og damme, som vi passende kan kalde Sortebrødresøerne. De optræder endnu på kort over Næstved fra slutningen af 1800-årene. Over den nordlige er der nu parkeringsplads, over den store sydlige sø er Brandtsgade anlagt med gadebebyggelser, og flere mindre damme gemmer sig under plænerne i området. En stor hovedkanal ledte vand fra den nordlige sø til de øvrige, og denne kanal er påtruffet i 1992, uden at vi dog nåede til bunds i kanalen. Kanalen kan følges langt op i historien, til sidst i 1800-årene som en ildelugtende skidtrende. Søerne, hvis vand kommer fra kildevæld på kanten af den bagvedliggende ås, har rimeligvis haft en række funktioner i klostrets hverdag. Dels var der brug for damme med frisk vand til opdræt af ferskvandsfisk, og frisk vand til vask af krop og klæder, dels var der brug for rindende vand under brødrenes hemmeligheder eller toiletter, og endelig var det praktisk med overskudsvand til drift af en vandmølle, alt placeret i passende rækkefølge. De små Møller ved Sortebrødre, en vandmølle og en hestemølle, fungerede til ca. 1700.²³

Umiddelbart øst for den nordlige af Sortebrødresøerne fandt vi i 1985 en teglovn, som dog ikke er fuldt udgravet. Vi kender den derfor ikke i detaljer og kan heller ikke datere den nøjere, men den indeholder munkesten, og sandsynligheden taler stærkt for, at sortebrødrene her har brændt teglsten til deres klosteranlæg.

Syd for klosteret, specielt i den lune vinkel mellem sydvinge og sydfløj, vil det være naturligt at forestille sig, at klostrets haver har ligget. På det faldende, fugtige og sydvendte terræn burde der være gode muligheder for havebrug med såvel pryddplanter som køkken- og lægeurter. Her findes i dag haveanlægget til Ostenfeldts Stiftelse. Endelig har ovnanlægget i gården udfor vestfløjen antydning af det mere håndværksprægede miljø i arealet nedenfor lægbrødrenes fløj. Nord for denne gård må der have været en plads ved kirkens vestende, hvor de, der kom for at høre sortebrødrene prædike, samledes, før de bevægede sig ind i kirken.

Sammenfatning

Den taktvise udbygning af Næstved Sortebrødrekloster viser os billedet af et kloster i langsom udvikling. Her er ikke voldsomme ombygninger og totale udskiftninger, men en fornuftig og solid knopskydning, når den nødvendige anlægskapital var i hus. Næstved Sortebrødrekloster var derfor ved reformationen et kloster, som omfattede bygningsdele fra 3 eller 4 århundreder, alt holdt i menneskevenlige og harmoniske dimensioner og med anvendelse af mange smukke og sirlige bygningsdetaljer. Skade, at vi ikke i dag kan tage denne arkitektoniske perle i øjesyn og læse dens historie direkte ud af murene ved en rundgang i rummene.

4. Sortebrødregård

Efter reformationen fik en del af Sortebrødreklostret nyt liv som en mindre herregård. Man kan spekulere på, om herregårdens jorder opstod ved en sammenlægning af klosterets vænger og jorderne til Sct. Jørgensgården, som lå under Åderup ejerlav lige syd for klosteret, og som blev lukket i 1542.

Sortebrødregård blev først bortforlenet af kronen, som havde konfiskeret klostret ved reformationen. Senere blev gården solgt som privat ejendom, sidst i 1823 til Den Ostenfeldtske Stiftelse. Denne lod anlægget nedrive i 1840 for at opføre den bygning, som siden 1944 er bygningsfredet og i sig selv en pryd for Næstved.

Det gamle klosters hovedfløje var ikke egnede til verdsligt brug og blev derfor revet ned. Stenene blev genbrugt i andre sammenhænge. Klosterkirken stod endnu i 1744 som ruin, men siden forsvandt også den totalt fra jordens overflade. Tilbage var de 2 udstikkerfløje. Den østlige var et selvstændigt hus med gavl i begge ender, den sydlige derimod blev amputeret, da klostrets sydfløj forsvandt. Nordenden stod nu åben og udekket. Løsningen på dette problem blev, at man opførte en ny forbindelsesbygning, som lukkede sydvingens åbne nordende og samtidig skabte forbindelse til østvingen. Forbindelsesleddet blev opført i bindingsværk med væsentligt tyndere mure end de middelalderlige grundmurede bygninger, men udvendigt gav denne forskel sig ikke meget til kende. Det færdige resultat, som formentlig skal krediteres Sibylle Gyldenstjerne, som havde gården 1564-1611, og hendes faster Birgitte Gøye, som rådede over den i årene 1572-74, blev et nydeligt vinkelformet herregårdsanlæg, senere udvidet med en lav sydfløj, således at det trefløjede anlæg åbnede sig mod øst ud mod Vordingborgvej.

Peder Hansen Resen afbildede naturligvis Sortebrødregård på sit prospekt af Næstved fra 1670, men han havde ikke helt styr på sine optegnelser, så han fik vendt gården en kvart omgang, således at den åbne side vender mod nord. Gengivelser fra 1700-årene viser gården på rette vis, og også kortmateriale fra 17- og 1800-årene kan bruges ved detailstudier af anlægget. Et par store vænetræer flankerede i 1830'rne hoveddøren midt i den gamle sydvinge alias den nye vestfløj. Længe fik de ikke lov at værne anlægget.

Vi troede i lang tid, at man ved opførelsen af Den Ostenfeldtske Stiftelse i 1840 genbrugte fundamenterne fra den middelalderlige sydvinge, men de seneste undersøgelser viser, at dette næppe er tilfældet. Vi kender nu østvingens orientering, og sammenholder vi den med sydvingens orientering ud fra Kretz's grundplan, fremgår det, at Ostenfeldts Stiftelse ikke følger sydvingens orientering, men har sin egen orientering, hvorved den kun delvis er bygget ovenpå sydvingens murværk. Samtidig er den nye bygning bredere end den middelalderlige sydvinge. Nordenden af østfacadens sokkel kan være bygget på middelalderligt murværk, medens resten er bygget af genbrugte materialer. Det samme gælder sokkelen under sydgavlen og vestfacaden. Det var udbedringen af sætningsskader i denne nye sokkel under vestfacaden, som i 1984 førte til den fornyede interesse for Næstved Sortebrødreklosters historie.

5. Afslutning

Denne gennemgang af Næstved Gråbrødreklosters og Næstved Sortebrødreklosters bygningshistorier kan kun være foreløbig, al den stund klosteran-

læggene ikke er totaludgravede, men kun undersøgt partielt.

Det er indlysende, at vi og vore efterkommere har en stor opgave i at fortsætte udgravningsarbejdet, så vi efterhånden får fuldstændig styr på disse vigtige bygningsanlæg. En ufølsom eftertid gjorde en ihærdig indsats for at slette klostrene helt fra jordens overflade. Vi, som har den fornødne distance til de katolske tiggermunkeklostre, må udnytte alle muligheder for at kortlægge disse anlæg, som har spillet centrale roller i Næstveds middelalderlige historie.

Noter

1. Helms 1940.
2. Jensen 1902, s.25.
3. Trap 1955, s.278.
4. Skov 1959.
5. Dahlerup 1993, s.17ff.
6. Skov 1959.

7. Haxthausen 1977.
8. Klingberg 1918.
9. Klingberg 1918.
10. Trap: Danmark 1.udg. kort over Næstved.
11. Nielsen 1925, s.25.
12. Andersen 1987, s.79.
13. Nielsen 1925, s.30.
14. Dahlerup 1993, s.17ff.
15. Tolstrup 1965, s.181 og 1985, s.28.
16. Danmarks Kirker 1933.
17. Nyrop-Christensen 1978-79.
18. Birk Hansen 1992.
19. Nielsen 1925, s.33.
20. Urth 1987.
21. Pentz 1993.
22. Birk Hansen 1989.
23. Nielsen 1932, s.251.

Litteratur

- Andersen, Aage: Middelalderbyen Næstved, Højbjerg 1987.
- Birk Hansen, Palle: Sortebrødreklostret i Næstved. I: Liv og Levn 3. 1989.
- Birk Hansen, Palle & Jens Olsen: Næstved Sortebrødrekloster. I: Liv og Levn 6. 1992.
- Birk Hansen, Palle: Gravsten fra Sortebrødrekirken. I: Liv og Levn 6. 1992.
- Birk Hansen, Palle: Næstved – by og stad. I: Liv og Levn 8. 1994.
- Birk Hansen, Palle: Næstved Sortebrødrekloster – østfløj og sydfløj. I: Liv og Levn 9. 1995.
- Dahlerup, Merete: Skovklosterregnskaberne 1467-1481, København 1993.
- Haxthausen, O. H. M. baron: Tretten middelalderlige sigilstamper. I: Heraldisk Tidsskrift 36. 1977.
- Helms, Hans Jørgen: Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster). Næstved 1940.
- Jensen, P. E.: Gavnbø Kloster og Herregaard, København 1902.
- Klingberg, Hans: Næstved ved Aar 1743, Næstved 1744. I: Historisk Samfund for Præstø Amt årbog 1918.
- Nielsen, Rasmus: Næstved Købstads Historie, bd.1, Næstved 1925.
- Nielsen, Rasmus: Næstved Købstads Historie, bd. 4, Næstved 1932.
- Nyrop-Christensen, Henrik: Sortebrødregaard. En teaterbygning i Næstved. I: Historisk Samfund for Præstø Amt årbog 1978-79.

Skov, Erik: Næstved Gråbrødre-kloster. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1959.

Pentz, Peter: Omø-tavlen fra Rislev. I: Liv og Levn 7. 1993.

Tolstrup, Flemming: Det ældste Herlufsholm 1560-1788, Næstved 1965.

Tolstrup, Flemming: Fra gods til skole, Herlufsholm 1788- 1887, Næstved 1985.

Trap, J. P.: Danmark, femte udgave, Præstø Amt, København 1955.

Urth, Karen: Krucifikset fra Vejlsø Kirke – eller? I: Liv og Levn 1. 1987.